

Tomasz Landmann

Prometeizm jako założenie polityczno-ideologiczne w korespondencji Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie w pierwszych latach po II wojnie światowej

Wstęp

Kompleksowa analiza materiałów zgromadzonych w Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie w Zespole nr 148: Prometeusz nie doczekała się dotychczas odniesienia w aktualnej historiografii. Stanowi niezwykle interesujący przyczynek do badań nad stworzoną w okresie dwudziestolecia międzywojennego ideą prometeizmu, tyle że recypowaną już po zakończeniu II wojny światowej. Tematyka nie jest opracowana w zadowalającym stopniu w najnowszej historiografii¹, co uzasadnia potrzebę bliższego spojrzenia na wybrane problemy.

Prometeizm należy definiować jako ruch intelektualny oraz polityczny, w szczególności z lat 1921-1939, ukierunkowany politycznie przeciwko ZSRS oraz mający zainspirować przemiany niepodległościowe wewnątrz państwa sowieckiego, które siłą narzuciło poszczególnym narodom zwierzchnictwo, totalitarny system rządów oraz podporządkowanie ideologii komunistycznej². W literaturze przedmiotu dostrzega się międzynarodowy charakter prometeizmu oraz

¹ Problematykę znaczenia idei prometeizmu w czasie II wojny światowej oraz bezpośrednio po jej zakończeniu podejmowali tacy autorzy, jak M. Kwiecień, P. Libera oraz S. Łukasiewicz. Zob. M. Kwiecień, *Kilka dokumentów z dziejów ruchu prometejskiego lat drugiej wojny światowej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, nr 7, s. 335-347; P. Libera, *Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej. Wstęp do badań*, cz. 1, „Historia i Polityka” 2010, nr 4, s. 205-242; idem, *Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej. Wstęp do badań*, cz. 2, „Historia i Polityka” 2011, nr 5, s. 201-230; S. Łukasiewicz, *Prometeizm na emigracji w pierwszych latach po II wojnie światowej w świetle materiałów wywiadu komunistycznego Polski Ludowej*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940). Studia i szkice*, M. Kornat (red.), Warszawa 2012, s. 309-326; idem, *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940-1971*, Warszawa-Lublin 2010, passim.

² M. Kornat, *Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia” 2008, nr 2, s. 77-78.

szczególną rolę II Rzeczypospolitej w inspirowaniu refleksji prometejskiej³. Ruch prometejski wpisuje się w ideologiczne podstawy polskiej geopolityki w okresie dwudziestolecia międzywojennego⁴. Akcentuje się antyimperialny (antymocarstwowy) wydzźwięk idei i samego ruchu prometejskiego⁵, a nawet umiejscawia koncepcję stanowiącą „fenomen w przestrzeni kulturowej Europy międzywojennej”⁶, co pozwala sądzić, że prometeizm wpisywał się w działania ukierunkowane na wzmocnienie bezpieczeństwa kulturowego. Pomimo że podkreśla się słabnące znaczenie prometeizmu zwłaszcza po 1932 r.⁷, to jednak można zastanowić się, na ile recepcja koncepcji prometejskiej była obecna w działaniach polskich środowisk emigracyjnych po II wojnie światowej.

Celem przyjętym w artykule jest przedstawienie znaczenia prometeizmu jako koncepcji politycznej i ideologicznej w pierwszych kilku latach po zakończeniu II wojny światowej w oparciu o analizę głównych treści zawartych w korespondencji Polskiej Grupy Prometeusza. Autor postawił tezę, że w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej w polskim środowisku emigracyjnym prometeizm nadal jawił się jako założenie polityczno-ideologiczne i zarazem środek, którego implementacja mogła przyczynić się do wewnętrznego osłabienia ZSRS. Tym samym autor skłania się ku stanowisku, że idea prometeizmu nie została całkowicie zapomniana w momencie wybuchu II wojny światowej oraz, mimo krytyki nieskuteczności jej realizacji w latach 1918-1939, że niektóre środowiska emigracyjne były zainteresowane odnowieniem ruchu prometejskiego w pierwszych latach po 1945 r.

Realizacja idei prometejskiej w ocenach Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie – wybrane przejawy

Prometeizm po II wojnie światowej pozostawał koncepcją o jasno zarysowanych podstawach politycznych i ideologicznych, o czym mogą świadczyć treści dokumentu sygnowanego przez członków Grupy Polskiej „Międzymorza” w Rzymie

³ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 231.

⁴ A. Krawcewicz, *Ideologiczne podstawy polskiej geopolityki na przykładzie koncepcji prometejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Acta Politica” 2014, nr 28, s. 23-38.

⁵ M. Mróz, *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja*, A. Gil, T. Kapuśniak (red.), Lublin-Warszawa 2009, s. 25-26.

⁶ Z. Gasimov, *Między Warszawą, Paryżem a Stambułem. Myśli o prometeizmie w ideowej przestrzeni międzywojennej Europy*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940)*, M. Kornat (red.), Warszawa 2012, s. 338.

⁷ A. Wszendyrówny, *Prometeizm jako narzędzie polskiej polityki zagranicznej wobec ZSRR*, s. 19-20, http://www.muzeum-niepodleglosci.home.pl/konferencja/referaty_/23.pdf (14 XII 2017).

z 30 I 1948 r. Koncepcję prometeizmu zdefiniowano jako „ruch dążący do wyzwolenia politycznego narodów podbitych przez Moskwę, objętych przed r. 1939 granicami ZSRR”⁸. W założeniach idei prometejskiej znalazło się przekonanie o braku możliwości trwałego współżycia pokojowego narodów Europy Środkowej i Wschodniej z ZSRS. Przy braku warunków do otwartego wystąpienia i zrywów narodowych prometeizm miał aspirować „jedynie do przygotowawczej akcji politycznej bez angażowania uciemnionych narodów”⁹, poszukując płaszczyzn solidarnego porozumienia różnych narodów, stwarzając możliwości wymiany idei, nagłośnienia sprawy prometejskiej na arenie międzynarodowej, jak również przygotowania podstaw dywersji antysowieckiej w przyszłości.

W ocenie polskich środowisk emigracyjnych w Londynie warunki rozwoju idei prometejskiej po 1945 r. uległy radykalnej zmianie. Doświadczenia z okresu wojny pogłębiły wśród narodów uzależnionych od ZSRS świadomość, że idea prometejska to wyraz dążenia do wolności politycznej, próba urzeczywistnienia haseł wolności, jak również obrony jednostek przed podporządkowaniem władzy komunistycznej i przed fizyczną eksterminacją osób sprzeciwiających się nowemu reżimowi w Europie Środkowej i Wschodniej. W zachowanych archiwalnie deklaracjach ruchu prometejskiego podkreślono, że po 1945 r. nie tylko ZSRS, ale także Niemcy stanowią zagrożenie dla niezależności i wolności państw oraz narodów popierających prometeizm. Wyrażono jednocześnie pogląd, że liczba zniewolonych narodów po 1945 r. w porównaniu do sytuacji z lat 1918-1939 wzrosła głównie w rezultacie zmian granic, które okazały się korzystne dla państwa sowieckiego. Nieskuteczność celów zrealizowanych przez ruch prometejski z okresu dwudziestolecia międzywojennego miała natomiast być warunkowana w dużej mierze przez całkowitą rozbieżność założeń w porównaniu do dążeń i interesów mocarstw alianckich. Brak możliwości uzyskania poparcia ze strony demokracji zachodnich kierował wizję prometejską w stronę dążeń do tego, by narody mogły „umocnić się w przekonaniu, że największą ich siłą stanowić może solidarność działania, która wzmocni ich odporność i uczyni z nich ważki i niezależny czynnik w stosunkach międzynarodowych”¹⁰. Postulowano rozszerzenie oddziaływania ruchu prometejskiego na „te narody Środkowej Europy, które dopiero w wyniku drugiej wojny światowej znalazły się pod władzą Moskwy”¹¹.

Próbę konceptualizacji założeń ruchu prometejskiego w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej dobrze obrazują treści zachowanego dokumentu

⁸ Dokument z 30 I 1948 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Polska Grupa Prometeusza w Londynie, Deklaracje i sprawozdania, część 1 [I 1951], AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

¹¹ *Ibidem*.

pt. „Deklaracja ideowa Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie”, datowanego na 19 III 1951 r.¹². Stwierdzono w nim, że po 1945 r. nie osłabło znaczenie dążenia jednostek oraz narodów do uzyskania wolności od reżimu sowieckiego, a także oparcia stosunków między narodami na zasadzie wzajemnego szacunku i rozwoju wartości materialnych oraz duchowych. Głównymi celami prometeizmu na początku lat 50. XX w. było zagwarantowanie pełnego rozwoju obszarów objętych działaniami ideologicznymi oraz politycznymi, uzależnionymi od władzy sowieckiej i doprowadzenie do zacieśnienia stosunków i porozumienia narodów o podobnej tożsamości pod względem politycznym, ideowym i kulturalnym. Idea prometejska była realizowana w korespondencji do ruchu Międzymorza, którego celem było „uwolnienie krajów Środkowo-Wschodniej Europy od okupacji sowieckiej i zabezpieczenie przyszłości tych terytoriów od zagrożenia ze strony Niemiec i Rosji”¹³. Zarówno koncepcja prometejska, jak i ruch Międzymorza, opierały się na odwołaniu do wspólnego położenia politycznego i wartości kulturalnych różnych państw i narodów, które po II wojnie światowej znalazły się pod wpływem ZSRS. W cytowanym dokumencie zawarto 5 głównych tez ruchu prometejskiego, wśród których znalazły się następujące¹⁴:

¹² Deklarację ideową Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie traktuje się w literaturze przedmiotu jako niezwykle istotny dokument, dzięki któremu można twierdząco odpowiedzieć na pytanie, czy po II wojnie światowej możliwa była ciągłość idei prometejskiej i wznowienie podstaw działalności ruchu ukierunkowanego na pobudzenie dążeń narodowościowych wśród narodów podporządkowanych władzy komunistycznej. M. Kornat w komentarzu do załączonego dokumentu wyraził pogląd, zgodnie z którym ruch prometejski – mimo utraty oparcia politycznego ze strony Polski przez wzgląd na brak swobody politycznej, w tym swobody prowadzenia polityki zagranicznej – w dalszym ciągu mógł liczyć na rozwinięcie na skutek aktywności członków polskiej emigracji, z której część silnie identyfikowała się z ideą prometejską. Przejawem dążeń do odbudowy znaczenia prometeizmu miała być działalność dwóch Grup Prometeusza – londyńskiej i nowojorskiej. Obie miały charakter elitarny, których członkowie aspirowali do kształtowania myśli politycznej w ramach szerszej rozumianego ruchu federalistycznego, wspieranego przez polskie środowiska emigracyjne na Zachodzie. M. Kornat, *Deklaracja programowa Polskiej Grupy „Prometeusza” w Londynie z 19 marca 1951 r.*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 3, s. 163-164.

¹³ Deklaracja ideowa Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie z 19 III 1951 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego). Ruch międzymorski dążył do wyzwolenia narodów państw Europy Środkowo-Wschodniej podbitych przez ZSRS w wyniku II wojny światowej, równocześnie skupiając się wokół prób urzeczywistnienia „bezpieczeństwa i pomnożenia możliwości rozwojowych przez zorganizowanie regionalnej wspólnoty federalnej: Estończyków, Łotyszy, Litwinów, Białorusinów, Ukraińców, Polaków, Czechów, Słowaków, Węgrów, Rumunów, Bułgarów, Serbów, Słoweńców, Chorwatów, Albańczyków i Greków”. Dokument z 30 I 1948 roku, AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

¹⁴ Deklaracja ideowa Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie z 19 III 1951 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

- 1) najważniejszą podstawę prometeizmu i ruchu Międzymorza stanowi szeroko rozumiana idea prometejska;
- 2) ruch prometejski i ruch Międzymorza mają doprowadzić do urzeczywistnienia poza obrębem państwowości sowieckiej regionalnych związków federacyjnych, skupiających narody poddane władzy ZSRS;
- 3) podstawowe różnice między prometeizmem a koncepcją Międzymorza dotyczą odmiennych warunków oraz czasu powstania każdej z nich, różnej sytuacji politycznej i prawnej narodów objętych ruchami, jak również innego zasięgu terytorialnego;
- 4) idea prometejska i ruch Międzymorza zachowują odrębność organizacyjną przy podkreśleniu wzajemnej, ścisłej współpracy;
- 5) przedstawiciele poszczególnych narodów zagrożonych imperializmem ZSRS oraz odbudową pozycji Niemiec mogą brać udział jednocześnie w ruchu prometejskim oraz ruchu Międzymorza.

Interpretując powyższe tezy, zwraca uwagę ścisły związek prometeizmu z ideą Międzymorza, stanowiącą koncepcję uzupełniającą dążenia wolnościowe narodów poddanych zależności ZSRS, zarówno w okresie dwudziestolecia międzywojennego, jak i po 1945 r.¹⁵. Komplementarne powiązanie założeń obydwu ruchów, w tym współpraca zwolenników identyfikujących się z nimi, miały zwiększyć szanse powodzenia realizacji celów prometeizmu w nowych warunkach po zakończeniu wojny. Te ostatnie urzeczywistniały niekorzystne dla części narodów europejskich wzmocnienie roli komunizmu i znaczenia dyktatu Moskwy w Europie Środkowej oraz Wschodniej.

Jak wynika z korespondencji Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie, ważnym ośrodkiem polskim krzewienia idei prometeizmu na obczyźnie po 1945 r. pozostawał Instytut Badań Spraw Międzynarodowych w Londynie¹⁶. W archiwaliach

¹⁵ Problematyka rozwoju koncepcji Międzymorza była podejmowana w dotychczasowej historiografii, gdzie podkreślano, że rozwijano ją zarówno w okresie dwudziestolecia międzywojennego, jak również w działaniach niektórych środowisk emigracji polskiej po 1945 r. (jak choćby działającej w Londynie Lidze Niepodległości Polski). Zorientowana wokół wizji federalistycznego zjednoczenia narodów zagrożonych przez ZSRS oraz Niemcy, postulowała stworzenie wielonarodowego i wielokulturowego związku politycznego państw o wspólnych interesach wynikających z pozycji geopolitycznej i potrzeb ochrony przed zagrożeniem niemiecko-sowieckim. Wyczerpująco na temat podstaw kształtowania idei Międzymorza zob. P. Okulewicz, *Koncepcja Międzymorza w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926*, Poznań 2001, passim; idem, *Koncepcja 'Międzymorza' jako próba stworzenia strefy bezpieczeństwa między Niemcami a Rosją w okresie międzywojennym*, [w:] *O nowy kształt Europy. XX-wieczne koncepcje federalistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej i ich implikacje dla dyskusji o przyszłości Europy*, J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz (red.), Lublin 2003, s. 62-75.

¹⁶ Założycielem Instytutu Badań Spraw Międzynarodowych w Londynie był Adam Tarnowski, sekretarz generalny MSZ w Londynie, pełniący także w historii swojej pracy dyplomatycznej funkcję posła RP w Sofii, a także posła RP przy czechosłowackim rządzie na emigracji

zachowało się sprawozdanie z 10 V 1951 r. przygotowane przez jedną z komisji Instytutu, wyspecjalizowaną w sprawach ZSRS, Europy Środkowo-Wschodniej oraz zajmującą się kwestią postulowanego federalizmu europejskiego¹⁷. W sprawozdaniu pojawił się krótki powojenny rys historyczny działalności Komisji do Spraw Środkowo-Wschodnich, Rosyjskich i Federalnych, obrazujący intensywne prace z lat 1947-1948, gdy funkcjonowało przy niej Biuro Studiów Europy Środkowo-Wschodniej, jako organ wykonawczy. Komisja pełniła rolę organu dyskusyjno-uchwałodawczego oraz informacyjnego. Powierzone zadania zorientowano wokół następujących kwestii¹⁸:

- 1) teoretycznego opracowywania problemów, zwłaszcza zagadnień przyszłego funkcjonowania związków regionalnych w Europie Środkowo-Wschodniej, ustroju państw zrzeszonych i relacji współpracujących państw wobec członków Unii Zachodniej (zadanie realizowano w oparciu o systematyczne zebrania plenarne i odczyty referatów, przewidując możliwość spotkań zarówno w ramach Komisji, jak i polskiej placówki emigracyjnej w postaci Instytutu Wschodniego „Reduta”);
- 2) pozyskiwania informacji z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej, w tym prowadzenia rozpoznania informacyjnego działań sowieckich, opracowywania studiów sytuacyjnych w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, docierania do emigracji politycznej tych państw, analizowania sytuacji wśród emigracji rosyjskiej, opracowywania informacji na temat stosunku mocarstw zachodnich do spraw funkcjonowania państw Europy Środkowo-Wschodniej, jak również dokumentowania zdobytych informacji;
- 3) realizowania zadań praktycznych w postaci kontynuowania akcji politycznej wpisanej w ideę prometeizmu o koncepcję Międzymorza, obejmujących np. współpracę międzynarodową w sferze ustalenia wytycznych i uchwał na zebraniach plenarnych Komisji oraz ustalenia taktyki praktycznej działalności w specjalnych stałych albo powołanych *ad hoc* zespo-

w Wielkiej Brytanii. Honorowy patronat nad funkcjonowaniem Instytutu objął Prezydent RP na Uchodźstwie, August Zaleski, natomiast uznanymi działaczami byli Juliusz Łukasiewicz oraz profesor Adam Żółtowski. T. Wolsza, *Za żelazną kurtyną: Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945-1953*, Warszawa 2005, s. 19.

¹⁷ W literaturze podkreśla się, że idea federacyjna w procesie integracji europejskiej, w szczególności w kontekście reprezentacji sprawy polskiej, pozostawała jedną z ważniejszych kwestii podjętych przez władze RP funkcjonujące na uchodźstwie po 1945 r., w tym zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i w Stanach Zjednoczonych. Zob. K. Grygajtis, *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*, Częstochowa 2001, s. 484.

¹⁸ Sprawozdanie z posiedzenia Komisji do Spraw Środkowo-Wschodnich, Rosyjskich i Federalnych przy Instytucie Badań Spraw Międzynarodowych w Londynie, odbytego 10 V 1951 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

łach współpracujących z organem wykonawczym Komisji (po zaprzestaniu pracy Biura Studiów Europy Środkowo-Wschodniej wyznaczono potrzebę powołania nowego organu wykonawczego odpowiedzialnego za realizację opisywanego zadania).

Ostatni z wymienionych typów zadań Komisji w sposób szczególny akcentował znaczenie współpracy międzynarodowej w duchu federalistycznym. Współpraca miała objąć np. zdobywanie informacji o ogólnej organizacji, a także możliwościach współdziałania z różnymi ośrodkami i ruchami, w których można było propagować koncepcję integracji federalistycznej w Europie Środkowo-Wschodniej w warunkach odbudowy powojennej. Należały do nich, oprócz londyńskiej i nowojorskiej Grupy Prometeusza, takie podmioty, jak European Movement wraz z Sekcją Środkowo-Wschodniej Europy, Union Europeanne des Federalistes, Intermarium, Central European Federal Movement, jak również aspirujące do działań międzynarodowych ugrupowania partyjne oraz ruchy intelektualne, jak Międzynarodowa Federacja Intelektualistów Katolickich (Pax Romana), Zielona Międzynarodówka zrzeszająca środkowoeuropejskie partie chłopskie, Związek Wolnych Dziennikarzy Europy Środkowo-Wschodniej, Związek Pisarzy Europy Środkowo-Wschodniej, Związek Chrześcijańskich Związków Zawodowych, Związek Inżynierów Europy Środkowo-Wschodniej. Za ważne zadania uznano reorganizację Klubu Londyńskiego, utworzenie Klubu Federalistów Środkowo-Wschodniej Europy w USA i stworzenie podstaw wymiany informacji z analogicznymi ośrodkami działającymi w Paryżu oraz Brukseli. W sprawozdaniu dodano ponadto, że: „nie należy zaniedbywać kontaktów osobistych członków komisji, sprawozdawców danych spraw z innymi narodami ABC¹⁹. Działalnością Komisji należy objąć również pozamiejscowych znawców poszczególnych spraw jako członków korespondentów Komisji”²⁰.

Zachowane archiwalia mogą świadczyć, że Polska Grupa Prometeusza w Londynie badała działalność ukraińskiej emigracji, która oponowała przeciwko Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, jako republice związkowej ZSRS. W środowisku polskiej emigracji interesowano się działalnością dwóch ośrodków ukraińskich, tj. Ukraińskiej Rady Narodowej, jako reprezentacji rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na Emigracji, a także ugrupowania określonego przez stronę polską jako „nacjonalistów-rewolucjonistów”²¹, które wyłoniło się w rezultacie rozłamu Ukraińskiej Rady Narodowej w 1950 r. Z punktu widzenia powodzenia sprawy prometejskiej, Polska Grupa Prometeusza w brytyjskiej

¹⁹ Narody (państwa) ABC to pomocnicze określenie stosowane w dokumentach na określenie obywateli i państw Europy Środkowo-Wschodniej, znajdujących się w sferze wpływów sowieckich.

²⁰ Sprawozdanie z posiedzenia Komisji...

²¹ Poufny komunikat Polskiej Grupy Prometeusza z 11 IX 1950 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

stolicy wyraziła ocenę, zgodnie z którą: „niezmiennym zadaniem polityki polskiej winno być dążenie do porozumienia polsko-ukraińskiego”²². Realizacja zadania wymagała aktywności ze strony Rządu RP na uchodźstwie, ukierunkowanej na współpracę z Ukraińską Radą Narodową i ugrupowaniem opowiadającym się za nacjonalistycznymi hasłami rewolucyjnymi. Zauważono przy tym, że osiągnięcie polsko-ukraińskiego porozumienia w kontekście realizacji akcji prometejskiej nie jest możliwe bez współdziałania zainteresowanych społeczeństw oraz przekonania o wspólnych interesach i zagrożeniu ze strony ZSRS. Zbliżenie na płaszczyźnie emigracyjnych stosunków politycznych oraz społecznych miało być jednym z elementów realizacji koncepcji prometejskiej w ramach współpracy polsko-ukraińskiej²³.

Elementem współpracy polskiej emigracji prometejskiej z Ukraińcami było również popieranie przez stronę polską działalności ukraińskiej organizacji emigracyjnej określanej jako Prometejska Liga Karty Atlantyckiej²⁴. Organizacja – wraz z Międzynarodówką Swobody, a także Antybolszewickim Blokiem Narodów²⁵ – była nadzorowana przez powołaną w 1947 r. w zachodnich Niemczech Antybolszewicką Ligę Oswobodzenia Narodów (ALON), zrzeszającą w szczególności członków niedawnego obozu Stepana Bandery. Prometejską Ligę Karty Atlantyckiej traktuje się w literaturze jako swoistego odpowiednika Polskiej Grupy Prometeusza z kierownictwem w Londynie, co miało stwarzać naturalną płaszczyznę do współpracy obu środowisk emigracyjnych oponujących wobec zniewolenia narodów Europy Środkowej i Wschodniej przez sowiecką dominację po II wojnie światowej²⁶. Zachowane archiwalia świadczą o tym, że Polska Grupa Prometeusza dysponowała kopiami biuletynów wydawanych przez Prometejską Ligę Karty Atlantyckiej, w których podejmowano aktualne problemy związane z ruchem ukraińskim na emigracji, ideologicznie powiązany w niektórych założeniach z ruchem prometejskim rozwijanym przez Polaków na emigracji²⁷.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku*, Warszawa 2005, s. 685.

²⁵ Jak zauważyli G. Motyka i R. Wnuk, w środowisku polskiej emigracji prometejskiej z kierownictwem w Londynie interesowano się działalnością wszystkich wymienionych organizacji ukraińskich, w szczególności Antybolszewickiego Bloku Narodów, jako organizacji aspirującej do zjednoczenia wszystkich narodów Europy Wschodniej, dzięki inicjatywie Ukraińców, którzy mieli być inspiratorami nowego układu sił w regionie w warunkach urzeczywistnienia antysowieckich ruchów narodowych. Por. G. Motyka, R. Wnuk, *'Panny' i 'rezuny' na emigracji. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na Zachodzie 1945-1950*, „Więź” 2000, nr 9, s. 202.

²⁶ M.S. Wolański, *Europa środkowo-wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945-1975*, Wrocław 1996, s. 98.

²⁷ Biuletyn nr 2 Prometejskiej Ligi Karty Atlantyckiej [IX 1949], AIJP w Londynie, Prometeusz, te czka: 709/148/9 (Prometejska Liga Karty Atlantyckiej, Biuletyn nr 2).

Problematyka ewentualnego polsko-ukraińskiego zbliżenia politycznego oraz społecznego była podejmowana także na łamach polskiego emigracyjnego tygodnika „Wiadomości”, wychodzącego w Londynie od 1946 r. Członkowie identyfikujący się z misją Polskiej Grupy Prometeusza w brytyjskiej stolicy monitorowali treści publikowane w czasopiśmie, reagując na artykuły odnoszące się w pesymistycznym tonie do możliwości realizacji współpracy polsko-ukraińskiej, a także powodzenia idei prometejskiej oraz powiązanej z nią koncepcji Międzymorza. Może o tym świadczyć list do redakcji „Wiadomości”, autorstwa dyplomaty Mieczysława Grabowskiego z końca lipca 1951 r. w odpowiedzi na wcześniejsze artykuły S. Mackiewicza pt. „Międzymorze” oraz W. A. Zbyszewskiego pt. „Wedle Stawu Grobla”. M. Grabowski wyraził polemikę wobec poglądów obu autorów, przywołując kolejno rezultaty wstępnego projektu porozumienia polsko-rumuńsko-węgierskiego, a także krytykując posługiwanie się przez W. A. Zbyszewskiego zwrotami typu „zabawy prometejskie” oraz „iluzje” w celu minimalizowania roli ruchu wśród polskich środowisk emigracyjnych. Autor listu odwołał się także do wspólnej historii cierpień Polaków, Ukraińców oraz innych narodów kaukaskich, w tym Tatarów oraz Kozaków, do podkreślenia tezy o konieczności rozwoju idei prometejskiej po 1945 r. W puencie listu M. Grabowski wyraził pogląd, że oba artykuły nie mogą być traktowane jako przejaw polskiej myśli politycznej, ale należy je oceniać jako „odosobnione poglądy osobiste obu autorów, którzy zdają się zapominać, że jako utalentowani publicyści, reprezentują poza emigracją także nieliczny, ale wielki naród”²⁸. Można interpretować, że członkowie Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie uważnie śledzili przekazy prasy emigracyjnej, zwłaszcza liczących się periodyków, interweniując w okolicznościach ewentualnego podważania przez niektórych publicystów zasadności rozwoju idei prometejskiej oraz powiązanej z nią koncepcji Międzymorza.

Działania Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie były ukierunkowane także na inne narody poddane władzy sowieckiej po II wojnie światowej, np. zainteresowanie sprawami kozackimi²⁹. Z informacji pozostających w dyspozycji ośrodka

²⁸ List Mieczysława Grabowskiego z 29 VII 1951 r. do Redakcji „Wiadomości”, AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

²⁹ Możliwość kontaktów polsko-kozackich w kontekście realizacji akcji prometejskiej po II wojnie światowej wymagała ze strony polskiej rozpoznania głównych ośrodków działań emigracji kozackiej. Mieściły się one w Niemczech i Austrii, gdzie w amerykańskich strefach wpływów przebywało ok. 30 tys. Kozaków zjednoczonych pod kierownictwem Narodowego Przedstawicielstwa (K.N.P.). Dokument pt. Wolnościowy ruch Kozaków od 1939 r. na uchodźstwie z 10 VI 1948 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego). W maju 1949 r. zaistniały bardziej korzystne warunki do współpracy polsko-kozackiej w ramach ruchu prometejskiego, co było rezultatem „wyemancypowania tego ruchu spod jednostronnych wpływów ukraińskich, które niewątpliwie zyskiwały tam ostatnio na sile”. T. Schaetzel do Ministra Spraw Zagranicznych z 14 V

prometejskiego w Londynie wynika, że do połowy 1948 r. doszło do zjednoczenia dwóch rywalizujących wcześniej centrów politycznych ruchu kozackiego, tj. ośrodka „prometejskiego” z inż. Biłym na czele, jak również ośrodka „niezależnego” z Bezugłowym i Głazkowym jako przywódcami. Zjednoczony ruch kozacki finansował wydawany w Paryżu periodyk „Wolne Kozactwo”, pozostawał w kontakcie z Rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej na Emigracji, a także należał do Antybolszewickiej Ligi Oswobodzenia Narodów, mimo nieufności względem wpływów „banderowskich” w ALON. Polska Grupa Prometeusza odnotowała zainteresowanie ruchu kozackiego trwałym porozumieniem z polskimi czynnikami politycznymi, co było jedną z implikacji zaprzestania aktywności odłamu kozackiego, który w czasie wojny opowiadał się za współpracą z III Rzeszą. Główny interes zjednoczonego ruchu kozackiego na emigracji pozostawał tożsamy z założeniami prometeizmu, ponieważ dążeniem ruchu niepodległościowego było utworzenie niepodległego państwa kozackiego – Kozakii – na obszarach prowincji dońskiej, kubańskiej, tereckiej, uralskiej, kałmuckiej i astrachańskiej, z liczbą ludności dochodzącą do 800 tys.³⁰

W ocenach londyńskiego ośrodka ruch kozacki był, w połowie 1948 roku, środowiskiem podatnym na oddziaływanie idei prometejskiej także ze względu na marginalizację znaczenia grupy Kozaków, którzy wykazywali sympatie prosowieckie (należeli do nich głównie byli wyżsi wojskowi z dawnej armii carskiej, utrzymujący kontakty z konserwatywno-monarchistycznymi odłamami rosyjskiej emigracji, a pozostający pod przewodnictwem gen. Piotra Ch. Popowa,

1949 r., AIJP w Londynie, Prometeusz,teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego). Na listopad 1949 r. Polska Grupa Prometeusza zaplanowała organizację polsko-tatarskiego zjazdu w Niemczech, który obejmowałby zagadnienia wyzwania akcji prometejskiej, zwłaszcza na obszarach kaukaskim, kozackim i turkietańskim. W ocenie członków polskiej emigracji prometejskiej w Wielkiej Brytanii należało równocześnie zająć się załagodzeniem rozbieżności ideologicznych pomiędzy ukraińską Prometejską Ligą Karty Atlantyckiej, a działającym również w Niemczech, tyle że z inicjatywy strony polskiej, Klubem Międzymorza. *Ibidem*.

³⁰ Polski ośrodek emigracji prometejskiej w Londynie uzyskał również bardziej szczegółowe informacje na temat działalności emigracji kozackiej głównie we Francji i w Niemczech, badając możliwości zbliżenia polsko-kozackiego dla sprawy prometejskiej. Rezultatem rozpoznania było ustalenie, że w Paryżu członkowie zjednoczonego ruchu kozackiego zorganizowali się w powstałym w 1947 r. Związku Kozackim, a organem organizacji było „Kozackie Jedinstwo”. Związek Kozacki posiadał przedstawicielstwo w Belgii, kierowane przez niejakiego N.N. Aleksandrowa, a także w USA, pod kierownictwem G.G. Nikiszyna. W Niemczech natomiast Kozacy utożsamiający się z koncepcją prometejską wydawali czasopismo „Kozakia”. W 1946 r. przedstawiciele ruchu kozackiego nawiązali w Niemczech kontakty z Polakami, dzięki spotkaniom z M. Grabińskim (Konsulem Generalnym RP w Monachium) i oficerem J. Ponikiewskim. List St. J. Paprockiego do Ministra Spraw Zagranicznych z 14 VI 1948 r., AIJP w Londynie, Prometeusz,teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

N.Z. Paragonowa, W.A. Charłamowa oraz jego zastępcy, B.N. Ułanowa). Członkowie Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie dysponowali informacjami o pobycie pierwszego z nich w Stanach Zjednoczonych, który kierował pracą organizacji „All Cossaks Stanitz”, realizując propagandową działalność wydawniczą, traktowaną jako zagrożenie powodzenia akcji prometejskiej w USA³¹.

W rozpoznaniu informacyjnym polskiego środowiska emigracyjnego kreującego stan polityki prometejskiej z obszaru Wielkiej Brytanii pozostawały emigracje innych narodów uzależnionych od ZSRS. Według informacji z 1949 r., Polska Grupa Prometeusza analizowała postulaty niepodległościowe wysuwane przez członków emigracji gruzińskiej we Francji. Dysponowała przekazami o działalności turko-tatarskiej emigracji w Niemczech, której skutkiem było powołanie Rewolucyjno-Demokratycznej Organizacji „Jana-Ittifak”, wzywającej do przechodzenia narodów kaukaskich w szeregi państw Zachodu i organizowania akcji sabotażowych na tyłach armii sowieckiej na wypadek konfliktu z ZSRS. Do realizacji polskiej koncepcji prometejskiej szczególnie istotny pozostawał fakt, że organizacja oświadczyła „gotowość do współpracy z wszystkimi narodami walczącymi o wyzwolenie spod jarzma sowieckiego”³². Polska Grupa Prometeusza w Londynie dysponowała także informacjami na temat działalności członków emigracji kałmuckiej w Niemczech, w liczbie ok. 800 osób, pozostających w ścisłym kontakcie z niepodległościowym ruchem kozackim i zaangażowanych w akcję polityczną przeciwko ZSRS³³.

Polska Grupa Prometeusza w Londynie utrzymywała kontakty ze środowiskami emigracyjnymi popierającymi koncepcję prometeizmu, funkcjonującymi w Stanach Zjednoczonych, przysyłając do ich wiadomości np. treść deklaracji ideowej z 19 III 1951 r. W zachowanym dorobku archiwalnym z korespondencji zachował się pogląd, zgodnie z którym cele ruchu prometejskiego w pierwszych latach od zakończenia II wojny światowej cechowała diametralna rozbieżność w stosunku do celów narodu rosyjskiego, którego postawę wyznaczała nienawiść do narodów prometejskich. Z korespondencji ze środowiskami prometejskimi w Stanach Zjednoczonych wynikało, że nie przewidywano „głębszych przemian u (...) narodu, który od 600 lat prowadzi jednakową politykę, którą można nazwać polityką ‘ujarzmiania sąsiadów’, lub polityką ciągłego ‘zdobywania przybocznych kolonii’”³⁴. Zagrożeniem idei prometejskiej wśród narodów poddanych

³¹ *Ibidem*.

³² List St. J. Paprockiego do Ministra Spraw Zagranicznych z 18 I 1949 r., AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

³³ *Ibidem*.

³⁴ List J. Veli Sadych Oglu z 3 IX 1951 r. do Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie, AIJP w Londynie, Prometeusz, teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

wpływowi komunizmu traktowano postępujący proces rusyfikacji jednostek, a także instytucji społecznych, w warunkach braku ewentualnego kompromisu i uzyskania gwarancji poszanowania przez Moskwę praw poszczególnych narodów zamieszkujących republiki satelickie i państwa, które po 1945 r. znalazły się pod wpływem ZSRS. Polska Grupa Prometeusza w Londynie uzyskała wiedzę, z której wynikało, że jej korespondenci w Stanach Zjednoczonych opowiadali się za stanowiskiem, zgodnie z którym: „pokój na świecie zapanuje tylko wtedy: kiedy ‘Rosja’ będzie rozczłonkowana, a Niemcy zdemilitaryzowane”³⁵.

Z treści dokumentu datowanego na 4 X 1950 r. wynika, że Polska Grupa Prometeusza funkcjonująca w brytyjskiej stolicy współpracowała z ośrodkiem prometejskim w Nowym Jorku. Grupa londyńska wyraziła pogląd stanowiący o konieczności utrzymania kierownictwa ruchu w Wielkiej Brytanii z uwagi na to, że „ośrodek w New Yorku może być uważany jedynie za organizację i kierownictwo terenowe, powołane do działania w obrębie Stanów Zjednoczonych”³⁶. Z dokumentu wynika również, że działania ośrodka nowojorskiego cechowała inicjatywa nie zawsze konsultowana z kierownictwem Polskiej Grupy Prometeusza w Londynie, jako centrum ruchu prometejskiego na emigracji.

Pozyskane opracowanie zawiera również główne zasady ruchu prometejskiego po 1945 r. w charakterze wytycznych dla ośrodka nowojorskiego. Pierwszą było uznanie podziału terytorialnego obszaru rozpoznania i oddziaływania polskich ośrodków ruchu prometejskiego na wszystkie narody poddane władzy ZSRS oraz ich najbliższych sąsiadów. Druga zasada dotyczyła uznania autonomiczności ośrodków ruchu prometejskiego zlokalizowanych w Warszawie, Paryżu, Helsinkach i innych stolicach, z których można było prowadzić akcję prometejską, przy ścisłej współpracy tych ośrodków. Trzecia zasada była związana z uznaniem, że: „członkami prometeizmu są odpowiednich centralnych ośrodków dyspozycji politycznej każdego z narodów, rządów (...)”³⁷. Należy odnotować interesującą wzmiankę poczynioną przez autora dokumentu, zgodnie z którą na początku lat 50. XX w. ważnym ośrodkiem wymiany poglądów między narodami zainteresowanymi koncepcją prometejską pozostawała Turcja, „w której znajdują się najwybitniejsi przedstawiciele i weterani Prometeusza wszystkich narodów wschodnich”³⁸. Można sądzić, że Turcję traktowano w charakterze pomostu między Europą a Kaukazem, jako regionami grupującymi narody poddane władzy sowieckiej, zarówno w dwudziestoleciu międzywojennym, jak również po zakończeniu II wojny światowej.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Dokument Polskiej Grupy Prometeusza z 4 X 1950 r., AIJP w Londynie, Prometeusz,teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

Elementem wykorzystania prometeizmu, jako koncepcji kontynuowanej przez Polaków po II wojnie światowej, było podejmowanie i promocja spraw prometejskich w prasie emigracyjnej. Zachowane dokumenty archiwalne świadczą o ważnej roli w szczególności londyńskich „Wiadomości” oraz „Dziennika Polskiego”. W wycinkach prasowych z londyńskich „Wiadomości” z 30 XII 1950 r. kreowano tezę o roli Sowietów jako najeźdźców narodów w Europie Środkowej i Wschodniej, pełnych „pogardy, trwogi i pogardy dla najechnych (...) mogący wyrzucić swą przemoc nad bezbronniymi”³⁹. Odniesiono się do łamania praw człowieka, w tym w szczególności prawa do wolności oraz praw własności, jako rezultatów sowieckiej dominacji na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej⁴⁰.

W wydaniu „Dziennika Polskiego” z 25 I 1952 r. odnotowano z kolei potrzebę odwoływania się przez polskie środowiska emigracyjne w Wielkiej Brytanii do międzynarodowych inicjatyw wspierających integrację europejską w Europie Środkowej i Wschodniej, dzięki czemu można by osłabić znaczenie regionalnej dominacji ZSRS. Jedną z inicjatyw okazał się Ruch Europejski, obradujący na cyklicznych konferencjach, który w deklaracji politycznej pozyskanej przez stronę polską w styczniu 1952 r. wyraził tezę, że współpraca narodów państw Europy Środkowej i Wschodniej z ZSRS będzie możliwa dopiero po uznaniu przez władze sowieckie prawa narodów do niepodległości, wolności osobistej i samostanowienia. Strona polska odnotowała również użyteczność promocji idei prometejskiej jednej z poprawek do deklaracji politycznej konferencji Ruchu Europejskiego⁴¹, zgłoszonej przez delegację francuską. Dotyczyła ona możliwości przeprowadzenia międzynarodowego arbitrażu w sprawie zmiany granic w Europie Środkowej i Wschodniej po ewentualnym zainicjowaniu procesu samostanowienia narodów i uzyskiwania pełnej niezależności od dominacji politycznej ZSRS⁴².

³⁹ Polska Grupa Prometeusza, Wycinki prasowe – „Wiadomości” z 30 XII 1950 r., AIJP w Londynie, Prometeusz,teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Ruch Europejski stanowił międzynarodową inicjatywę funkcjonującą w charakterze stowarzyszenia organizacji pozarządowych, założonego w 1947 r., promującego proces integracji państw i narodów europejskich, pośrednio przyczyniając się do powołania w 1949 r. Rady Europy. M. Góra, *Zaangażowanie Polski w międzynarodowe działania na rzecz pokoju po drugiej wojnie światowej – próba syntezy*, [w:] *Współczesne wyzwania dla budowania pokoju i współpracy międzynarodowej*, A. Dańda, P. Kugiel, K. Pędziwiatr (red.), Kraków 2011, s. 20-21.

⁴² Polska Grupa Prometeusza, Wycinki prasowe – „Dziennik Polski” z 25 I 1952 r., AIJP w Londynie, Prometeusz,teczka: 709/148/5 (Opracowania i korespondencja dotycząca ruchu prometejskiego).

Podsumowanie i wnioski

Argumenty zaprezentowane w artykule pozwalają sformułować następujące wnioski badawcze:

- 1) Polska Grupa Prometeusza w Londynie pozostawała w pierwszych latach od zakończenia II wojny światowej centralnym ośrodkiem polskiej emigracji odpowiedzialnym za prowadzenie akcji prometejskiej.
- 2) Akcja prometejska była prowadzona przy udziale rozmaitych inicjatyw, takich jak współpraca z przedstawicielami narodów poddanych sowieckiej dominacji (zwłaszcza z Ukraińcami, Tatarami, Kozakami i innymi narodami kaukaskimi), instytucjonalizacja prac polskiego środowiska emigracyjnego (np. w ramach działań Instytutu Badań Spraw Międzynarodowych w Londynie), działalność prasowa, czy próby zainteresowania prometeizmem społeczności międzynarodowej.
- 3) Realizacja idei prometejskiej po II wojnie światowej pozostawała w ścisłym związku z dążeniami ruchu Międzymorza – obie koncepcje opowiadały się za federalistycznym modelem integracji w Europie Środkowej oraz Wschodniej, przeciwstawiając się sowieckiemu imperializmowi i dominacji regionalnej.

Przedstawiony materiał archiwalny wydaje się korespondować z tezą artykułu, że w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej w polskim środowisku emigracyjnym prometeizm nadal jawił się jako założenie polityczno-ideologiczne i zarazem środek, którego implementacja mogła przyczynić się do wewnętrznego osłabienia ZSRS. Funkcjonująca po wojnie w Londynie Polska Grupa Prometeusza była ośrodkiem zarówno informacyjnym, analitycznym, jak i inspirującym pracę środowisk emigracyjnych w innych państwach, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Doświadczenia historyczne uwidocznily nieskuteczność akcji prometejskiej w dłuższej perspektywie po 1945 r., a mimo to należy sądzić, że wysiłki podjęte przez Polską Grupę Prometeusza w Londynie okazały się istotne do spajania działalności polskich środowisk emigracyjnych opowiadających się za wyswobodzeniem narodów Europy Środkowej i Wschodniej spod sowieckiej dominacji tuż po zakończeniu II wojny światowej.

Abstract

Tomasz Landmann

Prometheism as a political and ideological assumption in correspondence of Polish Prometheus Group in London in the first years after the Second World War

The article presents the characteristics of Prometheism as a political and ideological concept in the first few years after the end of World War II. The analysis was based on archival material gathered in the Archives of the Józef Piłsudski Institute in London (hereinafter: AIJP in London) in Team No. 148: Prometheus, main contents contained in the correspondence (documents) of the Polish Promethean Group in London, and also in the literature.

The thesis was put forward that in the first years after the end of World War II in the Polish emigration environment, Prometheism still appeared as a political and ideological assumption and also a measure whose implementation could contribute to the internal weakening of the USSR.

It can be said that the implementation of the Promethean idea was continued by the Polish emigration environment also after the end of World War II. The Polish Promethean Group in London was the center of the Promethean affairs, inspiring the work of other centers, as well as analyzing the significance of various initiatives inscribed in the vision of post-war Prometeism.

Keywords: Second Polish Republic, security, prometeism, USSR

References

- Gasimov, Z., *Między Warszawą, Paryżem a Stambułem. Myśli o prometeizmie w ideowej przestrzeni międzywojennej Europy*, [in:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940)*, M. Kornat (ed.), Warszawa 2012.
- Góra, M., *Zaangażowanie Polski w międzynarodowe działania na rzecz pokoju po drugiej wojnie światowej – próba syntezy*, [in:] *Współczesne wyzwania dla budowania pokoju i współpracy międzynarodowej*, A. Dańda, P. Kugiel, K. Pędziwiatr (eds.), Kraków 2011.
- Grünberg, K., Sprengel, B., *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X-XX wieku*, Warszawa 2005.
- Grygajtis, K., *Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.*, Częstochowa 2001.

- Kornat, M., *Deklaracja programowa Polskiej Grupy „Prometeusza” w Londynie z 19 marca 1951 r.*, „Nowy Prometeusz” 2012, nr 3.
- Kornat, M., *Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia” 2008, nr 2.
- Krawcewicz, A., *Ideologiczne podstawy polskiej geopolityki na przykładzie koncepcji prometejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Acta Politica” 2014, nr 28.
- Kwiecień, M., *Kilka dokumentów z dziejów ruchu prometejskiego lat drugiej wojny światowej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, nr 7.
- Libera, P., *Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej. Wstęp do badań*, cz. 1, „Historia i Polityka” 2010, nr 4.
- Libera, P., *Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej. Wstęp do badań*, cz. 2, „Historia i Polityka” 2011, nr 5.
- Łukasiewicz, S., *Prometeizm na emigracji w pierwszych latach po II wojnie światowej w świetle materiałów wywiadu komunistycznego Polski Ludowej*, [in:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918-1940). Studia i szkice*, M. Kornat (ed.), Warszawa 2012.
- Łukasiewicz, S., *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940-1971*, Warszawa-Lublin 2010.
- Mikulicz, S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Motyka, G., Wnuk, R., *‘Panny’ i ‘rezuny’ na emigracji. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na Zachodzie 1945-1950*, „Więź” 2000, nr 9.
- Mróz, M., *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [in:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja*, A. Gil, T. Kapuśniak (eds.), Lublin-Warszawa 2009.
- Okulewicz, P., *Koncepcja ‘Międzymorza’ jako próba stworzenia strefy bezpieczeństwa między Niemcami a Rosją w okresie międzywojennym*, [in:] *O nowy kształt Europy. XX-wieczne koncepcje federalistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej i ich implikacje dla dyskusji o przyszłości Europy*, J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz (eds.), Lublin 2003.
- Okulewicz, P., *Koncepcja Międzymorza w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926*, Poznań 2001.
- Wolański, M.S., *Europa środkowo-wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945-1975*, Wrocław 1996.
- Wolsza, T., *Za żelazną kurtyną: Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945-1953*, Warszawa 2005.
- Wszendyrówny, A., *Prometeizm jako narzędzie polskiej polityki zagranicznej wobec ZSRR*, http://www.muzeum-niepodleglosci.home.pl/konferencja/referaty/_/23.pdf (14 XII 2017).

Tomasz Landmann – kpt Wojska Polskiego, dr historii, wykładowca na Wydziale Nauk o Bezpieczeństwie Akademii Wojsk Lądowych im. gen. T. Kościuszki we Wrocławiu. ORCID: 0000-0002-9753-9373